

Михайло Коцюбинський
Іван Франко

Шановні добродійки і добродії!

Сьогодні я хочу познайомити вас з одним з найкращих українських письменників — з Іваном Франком. Перед вами портрет Франка. Те, що ви бачите, хотів би трохи доповнити. Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, в лініях бороди щось енергічне, уперте. Рудувате волосся непокірливо пнеться, вуси — стирчать. [...]

Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з житейського бою! [...]

Проте незвичайно здатна дитина научилась в сільській школі читати по-українському, по-польському і по-німецькому. За два роки батько оддає його в город Дрогобич, в нормальну німецьку школу при монастирі. Залякана сільська дитина, нечесана, погано одягнена стає жертвою школярів і грубих, неосвічених учителів. Його б'ють, з нього сміються. В своїх оповіданнях «Schonschreieben» і «Олівець», що мають автобіографічний характер, Франко описав варварство тодішніх учителів. І ще тоді в дитячій душі Франка зродилась вічна вражда проти усякої неволі та тиранства, проти насильства людини над людиною. Минув рік, настав екзамен — і малий Франко здивував усіх: він виявився першим учеником. [...] Минуло три роки — і Франка оддали в гімназію. І тут з мужицьким сином повторюється та ж сама історія, що і в нормальній школі. [...] Та незабаром він знов займає перше місце і вже не кидає його за весь гімназійний курс. [...] Перші спроби писати — віршем і прозою — відносяться ще до тих часів, коли Франко був у гімназії. Тоді ще почав він збирати народні пісні. Коли, скінчивши гімназію в 1875 році, молодий Франко їхав до Львівського університету, в його літературному багажі було все: і любовні вірші, і драми, і оповідання, і переклади Софокла. [...]

У Львові 19-літній студент вступає до студентської громади, бере живу участь в редакції студентського журналу «Друг», де ще в р. 874 надруковано перші вірші Франка, підписані псевдонімом Джеджалик. Таким робом літературна праця Франка починається для нас 1874 роком.

Якою ж була література в Галичині в той час, коли почав писати Франко? Щоб краще це пояснити, вернемось трохи назад та подивимся, чим жила і інтересувалась інтелігенція в 70-ті роки минулого віку. Цей час в Галичині був самим мертвим, як свідчать історики. Ще з кінця 60-х років серед галицької інтелігенції почались суперечки, чи ми самостійний народ, чи тільки частина російського. Чи наша мова окремий «языкъ», чи «нар'ьчіє» великоруського. Ці суперечки ділили людей на два ворожі табори і розкололи вкінці галицьку інтелігенцію на москвофілів і народовців. Були навіть такі, що визнавали галичан за окрему «рутенську націю», окрему од українців і великоросів. Москвофіли хотіли писати мовою Пушкіна, звісно, не знали, а виходило у них так зване «язичіє», мішанина українського, російського і церковно-слов'янського. Опріч язикових спорів, галицька інтелігенція займалася високою політикою, а та політика зводилась до того, щоб як-небудь запобігти ласки правительства, що-небудь, хоч дрібницю, випросити в нього. Це була політика рабів. Ідея абсолютизму, бюрократичне «чинопочитаніє», затхлість, байдужість до живих народних інтересів, повне безсилля в духовній сфері, схоластичність, теологічний та догматичний спосіб

думання — от чим характеризується тодішня, навіть краща, частина галицької інтелігенції. Коли пізніше, в 1876 році, російський уряд видав указ, що забороняв українську літературу, це викликало цинічну радість серед галицьких священиків. Молодіж, знеохочена безплідними суперечками про мову без освітніх традицій старшого покоління, виявляє той самий реакційний дух, ту ж інертність і нічим не цікавиться. В студентських товариствах по цілих ночах іде гра у карти. [...]

Одірваність од народу, од його життя і інтересів — викликає у галицьких українців бажання створити вищу, делікатну, немужицьку літературу. Уважається добрим тоном писати тільки про бояр, князів, з життя вищих класів. Що б ви не взяли до рук з тодішньої літератури — скрізь реакційний дух, мертвота, засмічена московщиною та церковщиною мова. [...]

Взагалі галичани з тих часів мали на літературу чудні погляди. «Одні вважали літературу, — пише Франко у своїх споминах, — забавкою і жадали од неї поперед усього легкості і забавності. Для других се мала бути школа панського життя манер і через те [їх] різало по душі всяке хоч крихітку різке змалювання справжнього життя, особливо мужичого. А всі разом вважали літературу за найкращий спосіб моралізувати народ. Для того література повинна, на їх думку, представляти людей вищих, ідеальних, таких, якими повинні бути всі. І мова повинна бути делікатна, без грубих, мужицьких, вульгарних слів». Отже, не диво, що перша повість, яку пише Франко для журналу «Друг» (ця повість називається «Петрії і Довбушуки»), не дуже далеко одійшла от тодішньої галицької белетристичної продукції. Буйна фантазія молодого письменника, розпалена фантастичними оповіданнями німецького белетриста Гофмана, знаходить широкий простір у тій першій Франковій повісті. Тут повно всякого страхіття, розбійників, заклятих скарбів, привидів, душоубства і оживаючих мерців. Але, не вважаючи на те, що цею повістю Франко оддав данину тодішній літературній школі, ми бачимо в ній вже й соціальні мотиви, добачаємо зародок того таланту, що незабаром розвився так пишню у других творах Франка.

В перші роки студентського життя Франка сталась одна важна подія, яка мала велике значення для цілої Галичини і особливо для Франка. Політичні обставини викинули з Росії професора Київського університету Михайла Драгоманова, і він емігрував за границю.

Під вплив Драгоманова, як я вже сказав, попав і Франко. І вже в половині 1876 р. він виступає з першими не фантастичними, а реальними оповіданнями: «Лесишина челядь» і «Два приятелі», а ще через рік друкує образки з життя робітників під заголовком «Борислав». [...]

Літературна продуктивність Франка така велика, що ще 9 літ тому назад, коли святкували 25-літній ювілей його літературної діяльності, один список його творів займав цілу книжку на 127 сторінок. [...]

«Не люблю Русі-України!» — вирвалось колись із Франкових уст, і не дивуєшся цьому, читаючи його відповідь, усім тим, хто підхопив цей крик заболілого серця і кинув його в лице України. [...]

Я ще раніше сказав, що Франко явився новатором у галицькій літературі. Не тільки в формі, в літературній манері, айв своїх відносинах до фактів життя, які він малює. Село цікавить його не з етнографічного боку, як попередніх письменників, він не ідеалізує сільського життя. Його

інтересують соціальні і економічні сторони того життя, гніт, страждання і всяка кривда. Наскрізь гуманний, чоловічий — Франко віддає своє серце і всі свої симпатії тим, хто «в поті чола» добуває хліб не тільки собі, і другим, тим, що самі не роблять. Ще в поемі «Панські жарти», написаній за молодих літ, Франко малює нам картину економічної залежності селян од пана; в оповіданні «Лесишина челядь» і др. — важку, невсипущу працю хлібороба задля шматка хліба. Але з часом на очах Франка відбувається важкий соціальний процес. Процес росту капіталізму, побіди капіталу над працею. Коли перше, за панщини, експлоатація селянина була в стадії, так сказати, «натурального» хижацтва, то при зрості капіталу вона приймає форми гострої, смертельної боротьби. Капіталізм висовує вже свої пазури, вони ростуть і загострюються. На село ідуть походами нові експлоататори, опутують селянина довгами, забирають його хату, землю. Вони захоплюють у свої руки промисли, ставлять фабрики, як павук павутиння, скрізь розстелюють свої сіті. Вчора хлібороб, хазяїн, а сьогодні пролетарій-селянин неминуче попадає у ті сіті і гине в нерівній боротьбі. Бо чи ж може бути інакше! Скрізь темнота, нужда, «села бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обламаними садками, болотяними вигонами, обскубаними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами». А в хаті не краще. [...] Одно зостається — або в сіті до павука, або еміграція до Бразилії.

В цілому ряді оповідань: «Борислав», «Воа constrictor», «Яць Зелепуга», «Полуйка», «Вівчар» і др. Франко змальовує нам широкі і страшні картини життя робітників, картини, що нагадують часом Дантове пекло. Особливо цікаві його бориславські оповідання. Борислав — це село в Галичині, де добувають нафту та земляний віск. Там під землею, в шахтах, в глибоких ямах серед задухи і смороду, од яких крутиться голова, працюють у темряві тисячі робітників; ллють піт, стогнуть, гинуть. Весь Борислав — одна смердюча яма. Там важка праця, малий заробіток, бруд, п'янство, розпуста, погана їжа і погана горілка, всякі хвороби; там людина гірше скотини, там брат на брата здійсмає ніж, там чад і вічне пекло. А з цього всього пливають золоті річки і спадають в кишені тим, хто сам не робить, всяким хижакам-експлоататорам. Франко виводить перед читачем цілу портретну галерею таких хижаків — залізною волею, з звирячим кровожадними інстинктами, сухих, упертих і безсердечних. Гава, Бовкун, Гершко Гольдмахер, Шміла, Шварі і т. д. — ціла стая хижих птахів, що, як образно каже Франко, «полощуть кров'ю рот». Ніщо не спиняє їх: вони грабують, підпалюють хати і гублять людей, аби їм була од того користь. Всю свою ненависть до хижацтва Франко сконцентрував в образі орла-беркута. [...]

Малюючи в цілому циклі бориславських оповідань війну поміж капіталом і працею, Франко не може залишитися тільки холодним, об'єктивним обсерватором. В тих оповіданнях ви бачите більше самого Франка — Франка-борця, який не криє своїх симпатій і антипатій, борця, що часом перемагає в нім артиста¹ (¹ Артист — митець.). Бо «лиш боротись — значить жить!» А разом з тим в тих оповіданнях розсипані, як і в природі, розкішні картини, ясні, повні сонця, повітря і красок пейзажі, проходять живі люди, ярко змальовані в світлі тонкого психологічного аналізу.

У нього нема шовінізму: люди діляться на два табори — на

кривдників, проти яких він гострить як меч своє слово, і покривджених, яким він оддає своє серце.

Здавалось би, що авторові грізної, понурої картини життя працюючих у «поті чола» недоступні ясні і ніжні образи. А подивіться, з яким теплим, сердечним чуттям, з якою любов'ю малює він дітей. Доволі пригадати оповідання «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Мій злочин» і інші, доволі згадати написані їм для дітей казки і вірші — стане ясным, що борець вміє бути голубом. Франко наче спочиває на дітях од моря сліз і горя, співцем яких вів зробився.

Любима форма, в яку Франко одягає свої прозаїчні твори, — се короткі оповідання, котрі йому найбільше удаються. Але він пише і великі повісті. В історичній повісті «Захар Беркут», з часів нападу монголів на Карпатську Русь в 1241 році, його цікавить боротьба двох елементів: гордого, егоїстичного боярства, що живе тільки для себе, для своїх вузьких, класових інтересів, з нижчим, біднішим класом народу, який обстоює і боронить громадські інтереси, не спиняючись перед жертвою для загального добра. Тут ми маємо широкі картини в історичній перспективі, масу описів тодішньої культури і звичаїв, але побіда альтруїзму над класовим егоїзмом, якою кінчається повість, здається нам утопічною і не зовсім натуральною. Більш вдатні повісті Франка з теперішнього життя — «Основи суспільності», «Перехресні стежки», «Для домашнього огнища». Тоді, як у дрібних оповіданнях ми найчастіше бачимо селян, робітників, ремісників, цілий ряд людей, що добувають хліб собі та й другим, в сих повістях своїх Франко знайомить нас з тими, на кого працюють ті люди — буржуазними сферами та з інтелігенцією. Польська аристократія з своєю вузькою мораллю і голим цинізмом в «Основах суспільності» і в повісті «Для домашнього огнища», робота інтелігента серед темної народної маси в «Перехресних стежках» — його психіка, успіхи, сумніви та розчарування — от що лежить темою більших Франкових повістей. Гарно задумані, написані з великим розмахом, з прекрасними деталями, вони часто не задовольняють читача: рядом з високоталановитими сторінками попадаються бліді, нецікаві, наче робота робилась наспіх, аби скінчити.

Реаліст в кращому розумінні сього слова, Франко в своїх прозаїчних творах любить спинятись на двох темах: 1) боротьба капіталу з працею і її обстановка; 2) пробудження людського чувства у людей, які здаються і зовсім пропавшими.

Інтерес до цієї останньої теми говорить нам, що Франко має велику віру в людей. Бо не люди винні. Вони такі, якими зробили їх історичні і соціальні умови життя. [...]

Разом з вірою в людину в душі Франковій живе віра в світлу будучність для нашої землі. [...] Могутнім акордом лунає та свята віра у Франковому вірші «Каменярі».

Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці. Щастя не дається дурно. Треба забути свої вигоди свої дрібні інтереси, треба загартувати в собі волю — зробити руки свої сильними, голову світлою, серце гарячим. А се не легко. Навіть такі сильні натури, як Франко, відчувають се... [...]

Але людина, яка б вона сильна не була, не може жити самою боротьбою, самими громадськими інтересами. Трагізм особистого життя

часто вплітається в терновий вінок життя народного. У Франка є прекрасна річ — лірична драма «Зів'яле листя». Се такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому оддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-лірикові, співцеві кохання і настроїв. [...]

Взагалі Франко — лірик високої проби, і його ліричні вірші просяться часто в музику. Деякі з них і справді положено на голос Лисенком і другими.

Я хотів би скінчити свій реферат, а мені трудно розстатися з Франком, бо я так мало сказав про нього. Така колосальна фігура заслуговує на більшу увагу, потребує більшої праці. Але я був би дуже щасливий, коли б отсих кілька моїх слів змогли викликати у вас інтерес до Франка, і ті, хто його не читав ще, самі познайомились з борцем-поетом. Тоді до них заговорив би могучим голосом сам Франко, заговорив би не моїми блідими словами, а своїм дзвінким, як кованим, словом. Тоді він розгорнув би перед ними все багатство своєї душі, всю красу свого таланту і закрив би їх вогнем свого неспокійного, великого духу!

М. Коцюбинський. Твори в трьох томах. — К.: Дніпро, 1979. — Т. 3. — С 252-268.